

- логия межэтнической толерантности: [учебное пособие] / Л.Г.Почебут. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 281 с.
14. Ратинов А. Р. Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова. – Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 1988. – 256 с.
  15. Хазратова Н. Дослідження суб'єктивної легітимності юридичних норм / Н. Хазратова // Психологічні перспективи. – 2003. – Вип. 4. – С. 64-73.
  16. Циба В. Т. Системна соціальна психологія. Навчальний посібник / В. Т. Циба. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 328 с.
  17. Щегорцов В. А. Социология правосознания / В. А. Щегорцов – М. : Мысль, 1981. – 174 с.
  18. Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности / Н. В. Щербакова. – М. : Юридическая литература, 1986. – 128 с.

The article presents the theoretico-psychological analysis of connection between youth people's attitude to law and the characteristics of individual's value orientations. The essence of the youth's attitude to law as the emotional component of legal consciousness is coming to light. Empirical research results of correlation between individual's main values and his attitude to law are also under analysis.

Keywords: legal socialization, legal consciousness, attitude to law, value, value orientations of the individual.

Отримано: 4.03.2010

УДК 159.938.363.7:124.5-057.87

Т.Б.Партико

Термінальні цінності студентів молодших курсів з різним рівнем хронічної втоми

Досліджено термінальні цінності студентів перших–других курсів, які мають різну хронічну втому. З'ясовано, що матеріальні і сімейні цінності найважливішими є для хронічно втомлених студентів. За іншими термінальними цінностями вони не відрізняються від студентів з низькою хронічною втомою. Виявлено, що найменшу роль термінальні цінності відіграють у житті помірно втомлених студентів.

Ключові слова: термінальні цінності, хронічна втома, студенти.

Исследованы терминальные ценности студентов первых–вторых курсов, которые имеют разное хроническую усталость. Установлено, что материальные и семейные ценности самыми важными являются для хронически уставших студентов. По остальным терминальным ценностям они не отличаются от студентов с низкой хронической усталостью. Выявлено, что наименьшую роль терминальные ценности играют в жизни умеренно уставших студентов.

Ключевые слова: терминальные ценности, хроническая усталость, студенты.

Постановка проблеми. Центральним моментом особистісного росту у студентському віці є здатність побудувати власну систему цінностей. Зміст цих цінностей значною мірою залежить від культурного контексту та історичного періоду, в якому живе молодь. Тому для суспільства, яке живе в епоху трансформації, проблема цінностей залишається актуальною.

У психологічних дослідженнях увага, в основному, звертається на ієрархію ціннісних орієнтацій юнацтва (Е. Помиткін, І. Селіванова, Я. Поторій, Є. Научитель, О. Олексюк та ін.), розуміння молоддю тих чи інших конкретних цінностей (І. Селіванова, М. Скок), рівні людських цінностей (Е. Помиткін), цінності студентів у контексті сучасного культурного середовища (О. Андреев, В. Астахова, О. Крючков, Л. Крючкова), динаміку ціннісних орієнтацій (В. Гаврилюк, М. Трикоз). Недостатньо вивченим є питання про залежність студентських цінностей від функціональних станів людини, зокрема від хронічної втоми. Проте відомо, що цей стан може бути спричинений не лише емоційним і фізіологічним дискомфортом або невирішеними повсякденними проблемами, але й таким центральним особистісним конструктом, як ціннісні орієнтації [7]. Ми припустили, що існують відмінності у термінальних цінностях студентів, які знаходяться в стані високої, помірної і низької хронічної втоми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У нашій роботі цінності розуміються як ставлення суб'єкта до явищ, життєвого факту, об'єкта чи суб'єкта і визнання його як важливого у житті людини. Основну увагу ми звернули на термінальні цінності.

Поділ цінностей на два класи (термінальні та інструментальні) запропонував американський психолог М. Рокич [9]. Термінальні пов'язані з переконанням людини у тому, що кінцева мета нашої діяльності варта того, щоби її прагнути. До таких цінностей вчений відносить наявність добрих і вірних друзів, впевненість у собі (внутрішню гармонію, вивільнення від внутрішніх конфліктів і сумнівів), свободу (незалежність і самостійність у судженнях і

вчинках), щастя інших (добробут і вдосконалення інших людей), матеріально забезпечене життя, продуктивне життя (максимальне використання власних сил і можливостей), кохання, щасливе сімейне життя, саморозвиток і розваги тощо. В інструментальних цінностях відображені переконання людини у тому, що у будь-якій ситуації перевагу слід надавати певному способи дій або властивостям особистості.

Зміст термінальних цінностей розкривається у матеріальних, сімейних, соціальних і духовних цінностях людини. На думку Е. Помиткіна, матеріальні цінності – це споживацькі цінності, і вони пов'язані з різноманітними задоволеннями, які можуть нам дати матеріальні блага. На рівні сімейних цінностей пріоритетними стають турботи про найближчих людей, потреби власної сім'ї, її добробут. Усвідомивши, що особисте життя та життя сім'ї тісно пов'язані з життям суспільства, для людини важливими стають соціальні цінності, які виражаються у соціальній справедливості, порозумінні між громадянами, добробуті країни і порядку. Найяскравіше соціальні цінності виявляються в альтруїзмі – готовності жертвувати власними інтересами на користь іншої людини або спільноти. Найвищого рівня в ієрархії цінностей сягають духовні цінності, які зумовлені духовними потребами людини. На рівні духовних цінностей пріоритетними стають допомога іншим людям, вірність, доброзичливість, гармонія з природою [5].

Засвоєні людиною цінності формують її ціннісні орієнтації. У дорослої соціалізованої людини вони інтегровані з філософією життя, і переструктурувати їх важко. Тому основна увага науковців звернута на проблему цінностей і ціннісних орієнтацій юнацтва. На цей період, як відомо, припадає особиста ідентифікація молодої людини, і тому потреба у чітких ціннісних орієнтаціях помітно зростає.

Ціннісні орієнтації формуються поетапно. На кожному рівні свідомості, на думку Е. Помиткіна, в людини може бути лише якась одна пріоритетна цінність. У молоді, яка надає перевагу, наприклад, сімейним цінностям, соціальні цінності стають зоною найближчого розвитку свідомості [5].

У низці наукових публікацій (Е. Помиткін, І. Селіванова, Я. Поторій, Є. Научитель та ін.) знаходимо дані про пріоритетність духовності для української молоді. Дослідивши супідрядність ціннісних орієнтацій студентів, Я. Поторій виявив, що перші чотири рангові місця посідають кохання, здоров'я, щасливе сімейне життя і свобода. Цікаво зазначити, що сім'я і свобода як цінності посіли майже однакові місця, що, на нашу думку, свідчить про те, що шлюб не розглядається студентами як втрата особистої свободи. Водночас

сімейні цінності виявились найбільш конфліктними для студентської молоді: стосовно них була встановлена найбільша розбіжність між бажаністю і доступністю. За бажаністю вони посіли третє місце, за доступністю – передостаннє десяте. Цінність “матеріально забезпечене життя” виявилась на шостому місці з одинадцяти, тобто посередині, а за доступністю – на останньому. Отже, сімейні цінності як прояв духовності молоді і за бажаністю, і за доступністю виявились пріоритетнішими за матеріальні [6]. Ці дослідження проведені на початку ХХІ ст., і їх автор не брав до уваги стан хронічної втоми, який все більше позначається на особистому житті студентської молоді.

Метою нашого емпіричного дослідження є виявлення особливостей термінальних цінностей студентів молодших курсів з різним рівнем хронічної втоми.

Процедура проведення дослідження та використані методики. Ми обстежили 113 студентів перших і других курсів філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, з яких 99 дівчат і 14 хлопців. Вік досліджуваних – від 16 до 22 років.

Були використані морфологічний тест життєвих цінностей (В. Сопов, Л. Карпушина), опитувальник ступеня хронічної втоми (А. Леонова) і опитувальник диференційованої оцінки працездатності (А. Леонова, С. Величковська). Тест життєвих цінностей дав змогу виявити, наскільки важливими для студентів є такі термінальні цінності, як саморозвиток, духовні потреби, креативність, соціальні контакти, власний престиж, матеріальне положення, особисті досягнення, збереження власної індивідуальності, а також у якій саме життєвій сфері важлива їхня реалізація: професійному, сімейному чи суспільному житті, освіті, хобі або фізичній активності. За допомогою опитувальника ступеня хронічної втоми визначались такі основні симптоми хронічної втоми людини: фізіологічний дискомфорт, зниження загального самопочуття та когнітивний дискомфорт, емоційний дискомфорт і зниження мотивації діяльності студентів, а також загальний індекс хронічної втоми. Опитувальник диференційованої оцінки працездатності використовувався для виявлення рівня працездатності на підставі вираженості таких психічних станів людини, як гостра втома, монотонність, інформаційне перенасичення і психологічний стрес. Тест життєвих цінностей проводився в середині семестру. За останніми двома опитувальниками студентів обстежували наприкінці першого (для першого курсу) і третього (для другого курсу) семестрів навчання перед початком екзаменаційної сесії.

Результати емпіричного дослідження. Для виявлення груп студентів з різним рівнем хронічної втоми ми використали кластерний аналіз за методом *k*-середніх для досліджуваних (рис. 1). Були отримані три кластери, коректність класифікації досліджуваних для яких становить: для першого кластера 100%, другого – 94,44%, третього – 97,62%. При цьому статистика $\Lambda=0,097$ і $F(20,20)=22,34$ при $p<0,000$. Ці кластери були проаналізовані за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу Шеффе при $p<0,05$ і отримали такі назви: перший кластер – хронічно втомлені студенти, другий кластер – помірно втомлені студенти, третій кластер – не втомлені студенти. Кластер 1 об'єднав студентів, які набрали найвищі зі всіх трьох груп показники за шкалами, які свідчать про високу втомлюваність: індекс хронічної втоми ($M=48,74$; $F=84,51$; $p<0,000$), психологічний стрес ($M=27,40$; $F=38,43$; $p<0,000$), загальне самопочуття і когнітивний дискомфорт ($M=15,91$; $F=59,34$; $p<0,000$), фізіологічний дискомфорт ($M=17,66$; $F=32,13$; $p<0,000$). Тому цей кластер отримав назву “Хронічно втомлені студенти”.

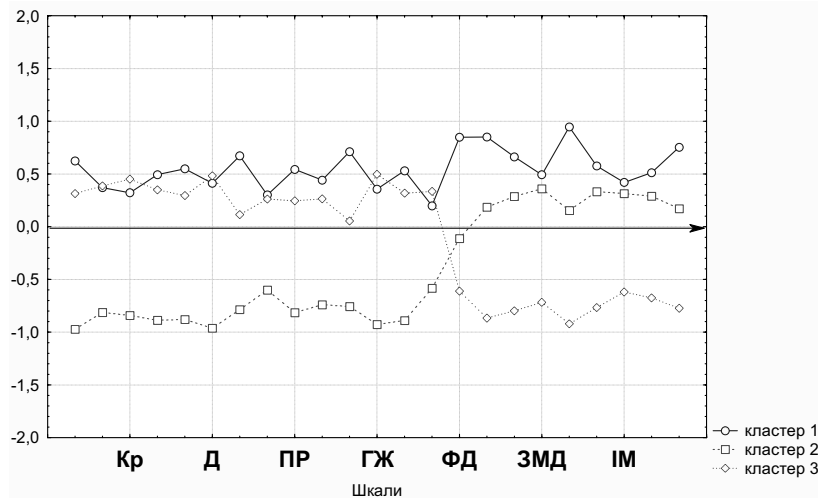

Рис. 1. Графік кластерного аналізу за методом *k*-середніх для трьох груп досліджуваних

Студентів, які переживають найвищий ступінь хронічної втоми, можна охарактеризувати як таких, які порівняно зі студентами з помірно втомою (другий кластер), більшу увагу приділяють таким термінальним цінностям: саморозвитку ($M=45,26$; $F=47,30$; $p<0,000$), духовним потребам ($M=45,60$; $F=24,79$; $p<0,000$), креативності ($M=39,60$; $F=27,88$; $p<0,000$), соціальним контактам

($M=44,83$; $F=33,02$; $p<0,000$), власному престижу ($M=40,34$; $F=32,94$; $p<0,000$), матеріальному положенню ($M=47,34$; $F=28,82$; $p<0,000$), особистим досягненням ($M=43,23$; $F=42,85$; $p<0,000$), збереженню власної індивідуальності ($M=45,46$; $F=11,25$; $p<0,000$) (рис. 2).

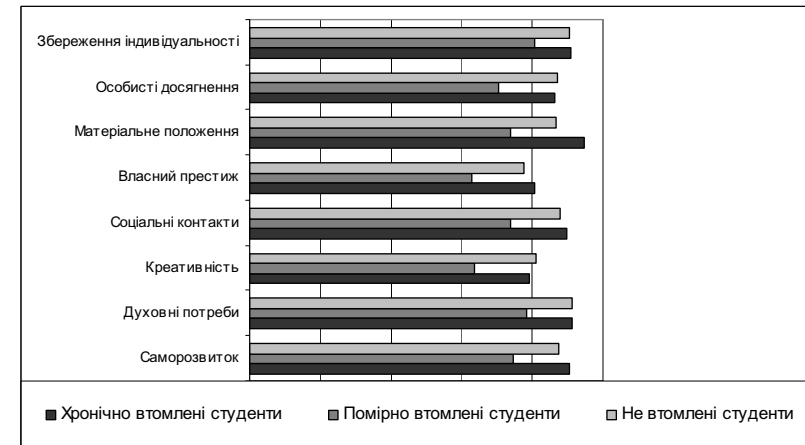

Рис. 2. Середні показники термінальних цінностей хронічно втомлених, помірно втомлених і не втомлених студентів

Порівняно з помірно втомленими, для хронічно втомлених студентів більш значимими є такі життєві сфери, як професійне життя ($M=64,63$; $F=26,86$; $p<0,000$), освіта ($M=65,26$; $F=19,61$; $p<0,000$), сімейне життя ($M=59,89$; $F=28,76$; $p<0,000$), суспільне життя ($M=56,46$; $F=37,98$; $p<0,000$), хобі ($M=60,00$; $F=33,77$; $p<0,000$) та фізична активність ($M=45,43$; $F=10,84$; $p<0,000$) (рис. 3).

Отже, враховуючі змістове наповнення першого кластера, можна стверджувати, що він характеризує студентів з високим ступенем хронічної втоми, для яких термінальні цінності, так само як і провідні життєві сфери, відіграють значно більшу роль, ніж для помірно втомлених студентів.

До кластера 2 увійшли ті студенти, які характеризуються помірним ступенем хронічної втоми. Відповідно індекс хронічної втоми ($M=36,58$; $F=84,51$; $p<0,000$) і такі показники, як психологічний стрес ($M=24,69$; $F=38,43$; $p<0,000$), загальне самопочуття та когнітивний дискомфорт ($M=11,94$; $F=59,34$; $p<0,000$), фізіологічний дискомфорт ($M=11,25$; $F=32,13$; $p<0,000$) посідають проміжне положення з-поміж даних студентів, які увійшли до першого і третього кластерів. Другий кластер ми назвали “Помірно втомлені студенти”.

Що стосується життєвих цінностей студентів, які віднесені до другого кластера, то виявилось, що вони є найнижчими серед

показників, які описують усі три кластери (рис. 2). За окремими термінальними цінностями для цієї групи студентів отримані такі результати: саморозвиток ($M=37,31$; $F=47,30$; $p<0,000$), духовні потреби ($M=39,11$; $F=24,79$; $p<0,000$), креативність ($M=31,83$; $F=27,88$; $p<0,000$), соціальні контакти ($M=36,89$; $F=33,02$; $p<0,000$), власний престиж ($M=31,44$; $F=32,94$; $p<0,000$), матеріальне положення ($M=37,00$; $F=28,82$; $p<0,000$), особисті досягнення ($M=35,17$; $F=42,85$; $p<0,000$), збереження власної індивідуальності ($M=40,31$; $F=11,25$; $p<0,000$) (рис. 2).

Подібне стосується і важливості життєвих сфер студентів, які увійшли до другого кластера. Порівняно зі студентами, які віднесені до третього кластера (не втомлені студенти), для помірно втомлених студентів такі життєві сфери, як професійне життя ($M=55,78$; $F=26,86$; $p<0,000$), освіта ($M=55,17$; $F=19,61$; $p<0,000$), сімейне життя ($M=49,28$; $F=28,76$; $p<0,000$), суспільне життя ($M=43,92$; $F=37,98$; $p<0,000$), хобі ($M=49,17$; $F=33,77$; $p<0,000$) та фізична активність ($M=35,75$; $F=10,84$; $p<0,000$) мають найменше значення серед інших виокремлених груп студентів (рис. 3).

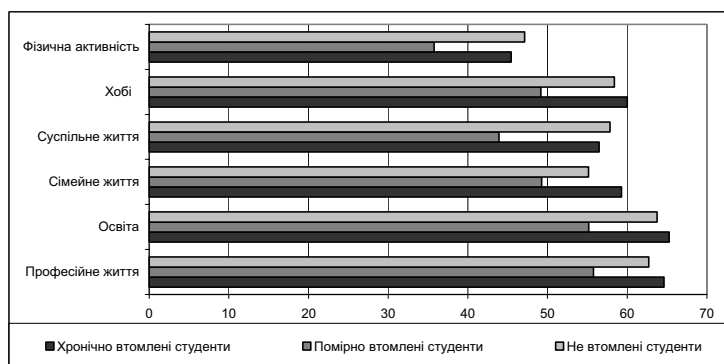

Рис. 3. Середні показники важливості життєвих сфер хронічно втомлених, помірно втомлених і не втомлених студентів

Відтак ми можемо охарактеризувати студентів, які увійшли до другого кластера, як таких, що мають помірну втому і для яких термінальні цінності, а також життєві сфери, пов'язані з професією, освітою, сім'єю, суспільством, власною фізичною активністю і хобі, відіграють значно меншу роль, порівняно з іншими студентами.

Дані кластерного та однофакторного дисперсійного аналізів для третього кластера свідчать про те, що студентам, які увійшли до нього, притаманний низький рівень хронічної втоми: індекс хронічної втоми ($M=20,05$; $F=84,51$; $p<0,000$), психологічний стрес ($M=20,31$;

$F=38,43$; $p<0,000$), загальне самопочуття і когнітивний дискомфорт ($M=5,67$; $F=59,34$; $p<0,000$), фізіологічний дискомфорт ($M=7,90$; $F=32,13$; $p<0,000$). Цей кластер отримав назву "Не втомлені студенти".

Життєві цінності цієї групи студентів, крім матеріального положення, не відрізняються від цінностей, задекларованих хронічно втомленими студентами (перший кластер). Відмінності від помірно втомлених студентів зазначались вище. Що стосується матеріальних цінностей, то для студентів з низьким рівнем хронічної втоми вони мають менше значення, ніж для тих, хто має високий ступінь втоми, проте більше, порівняно з помірно втомленими студентами ($M=43,380$; $F=28,82$; $p<0,000$) (рис. 2). Значимість життєвих сфер для студентів, які увійшли до третього кластера, так само не відрізняється від тих, хто увійшов до першого, проте є суттєво вищою за тих, хто увійшов до другого кластера, що зазначалось вище (рис. 3). Винятком є сімейна сфера ($M=55,14$; $F=28,76$; $p<0,000$), яка за своєю пріоритетністю у мало втомлених студентів посідає проміжне положення між високо втомленими, для яких вона найважливіша, і помірно втомленими, яких вона цікавить найменше.

Проаналізуємо результати кореляційного аналізу (r -Пірсона) при $p<0,05$. Для цього порівняємо кореляційні матриці, які отримані для трьох кластерів, між собою. Для хронічно втомлених студентів виявлені обернені кореляційні зв'язки між індексом гострої втоми і цінністю власного престижу ($r=-0,364$), освіти ($r=-0,393$) і професійної діяльності ($r=-0,343$); помірно втомлених – прямі з цінністю збереження власної індивідуальності ($r=0,375$); не втомлених – обернені з цінністю матеріального положення ($r=-0,404$).

Інші кореляції, які розкривають особливості кожної із виокремлених нами груп, такі. Для студентів з високою хронічною втомою існує обернений зв'язок між індексом психологічного стресу і цінністю соціальних контактів ($r=-0,388$). У групі з помірно хронічною втомою – прямий між індексом психологічного стресу і цінністю збереження власної індивідуальності ($r=0,365$); зворотні – між фізіологічним дискомфортом і цінністю саморозвитку ($r=-0,373$), збереження індивідуальності ($r=-0,371$) та сферою хобі ($r=-0,507$); прямі – між емоційним дискомфортом і цінністю матеріального положення ($r=0,514$) та сферою професійного життя ($r=0,470$), а обернені – зі сферою фізичної активності ($r=-0,339$). Група студентів з низькою хронічною втомою характеризується зворотнім зв'язком між фізіологічним дискомфортом і цінністю матеріального положення ($r=-0,347$) та прямими – між емоційним дискомфортом і цінністю самовираження ($r=0,359$) та збереження індивідуальності ($r=0,309$), а також важливістю таких сфер життєдіяльності, як суспільне життя

($r=0,355$) і фізична активність ($r=0,316$).

Процедура факторного аналізу полягала у виокремленні провідних факторів в результаті варімакс-обертання для кожної із трьох груп студентів. Побудовані моделі дають змогу проаналізувати особливості термінальних життєвих цінностей студентів з різним ступенем хронічної втоми, важливість реалізації цих цінностей у різних життєвих сферах, основні симптоми гострої хронічної втоми і психічні стани людини, які впливають на рівень її працездатності.

Для групи студентів з високою хронічною втомою ми побудували 6-факторну модель, яка пояснює 73,69% від загальної дисперсії даних цієї групи студентів (табл. 1). Решта дисперсій зумовлена випадковими впливами, які у даній моделі не розглядаються.

Таблиця 1

Факторні навантаження для групи хронічно втомлених студентів (при $>,50$)

Фактори	Шкали	Факторні навантаження	Відсоток від загальної дисперсії
Фактор 1 “Визнання у сім’ї та суспільстві”	Цінність саморозвитку	0,645	15,52%
	Цінність власного престижу	0,659	
	Цінність особистих досягнень	0,675	
	Цінність сфери сімейного життя	0,896	
	Цінність сфери суспільного життя	0,650	
Фактор 2 “Хронічна втома”	Фізіологічний дискомфорт	0,784	14,49%
	Зниження загального самопочуття і когнітивний дискомфорт	0,756	
	Емоційний дискомфорт	0,664	
	Хронічна втома	0,959	
Фактор 3 “Мотивація діяльності”	Психологічний стрес	0,605	10,81%
	Зниження мотивації діяльності	-0,804	
Фактор 4 “Креативність і духовність”	Інформаційне перенасичення	-0,872	11,13%
	Цінність духовних потреб	0,704	
	Цінність креативності	0,757	
Фактор 5 “Професійно-освітня сфера”	Цінність сфери фізичної активності	0,750	14,48%
	Цінність матеріального положення	0,528	
	Цінність збереження власної індивідуальності	0,655	
	Цінність сфери професійного життя	0,796	
	Цінність сфери освіти	0,867	
	Цінність сфери хобі	0,664	

Фактор 6 “Матеріальне положення”	Цінність матеріального положення	0,621	7,26%
	Монотонність праці	0,685	

Фактор 1 “Визнання у сім’ї та суспільстві” об’єднав з високими факторними навантаженнями такі цінності, як саморозвиток, власний престиж і особисті досягнення, які мають реалізовуватись, насамперед, у сфері сімейного і суспільного життя. Фактор 2 включив основні показники, які свідчать про високу втому студентів: хронічна втома, фізіологічний та емоційний дискомфорт, зниження загального самопочуття і когнітивний дискомфорт, психологічний стрес. Усі шкали мають високі факторні навантаження. Цей фактор отримав назву “Хронічна втома”. Фактор 3 “Мотивація діяльності” охопив з низькими факторними навантаженнями шкали мотивації діяльності та інформаційного перенасичення. Фактор 4 “Креативність і духовність” складається з цінностей духовності, креативності і сфери фізичної активності. Фактор 5 “Професійно-освітня сфера” інтегрує матеріальні цінності, цінності збереження індивідуальності, а також таких сфер життєдіяльності, як професійне життя, освіта і хобі. Останній фактор 6 “Матеріальне положення” охопив шкалу цінності матеріального положення і шкалу монотонності праці з високими факторними навантаженнями.

Для групи студентів з помірно хронічною втомою також була побудована 6-факторна модель, яка пояснює 73,07% розподілу емпіричних даних дослідження для цієї групи (табл. 2). Решта дисперсій не розглядаються.

Таблиця 2

Факторні навантаження для групи помірно втомлених студентів (при $>,50$)

Фактори	Шкали	Факторні навантаження	Відсоток від загальної дисперсії
Фактор 1 “Визнання у міжособистісному спілкуванні”	Цінність соціальних контактів	0,743	10,02%
	Цінність власного престижу	0,633	
Фактор 2 “Емоційний дискомфорт у професійній та освітній сферах”	Цінність матеріального положення	0,758	13,15%
	Цінність сфери професійного життя	0,860	
	Цінність сфери освіти	0,802	
	Цінність сфери фізичної активності	-0,569	
	Емоційний дискомфорт	0,625	

Фактор 3 “Хронічна втома”	Фізіологічний дискомфорт	0,660	13,69%
	Зниження загального самопочуття і когнітивний дискомфорт	0,852	
	Хронічна втома	0,892	
	Гостра втома	0,565	
	Психологічний стрес	0,720	
Фактор 4 “Особиста унікальність”	Цінність креативності	0,742	12,53%
	Цінність збереження власної індивідуальності	0,689	
	Цінність сфери сімейного життя	-0,568	
	Цінність сфери хобі	0,783	
Фактор 5 “Низька працездатність”	Зниження мотивації діяльності	0,799	12,48%
	Монотонність праці	0,835	
	Інформаційне перенасичення	0,835	
Фактор 6 “Саморозвиток”	Цінність саморозвитку	0,846	11,20%
	Цінність духовних потреб	0,571	
	Цінність особистих досягнень	0,705	
	Цінність сфери суспільного життя	0,654	

Фактор 1 “Визнання у міжособистісному спілкуванні” включив цінності соціальних контактів і власного престижу з високими факторними навантаженнями. Фактор 2 складається з цінності для студентів сфер професійного життя та освіти, цінності матеріального положення і шкали емоційного дискомфорту з високими факторними навантаженнями, шкали цінності сфери фізичної активності – з низьким факторним навантаженням. Ми назвали цей фактор “Емоційний дискомфорт у професійній та освітній сферах”. Усі шкали фактора 3 “Хронічна втома” мають високі факторні навантаження. Це – шкали хронічної втоми, гострої втоми, психологічного стресу, фізіологічного дискомфорту і зниження загального самопочуття, когнітивного дискомфорту. Фактор 4 “Особиста унікальність” охопив цінності креативності, збереження власної індивідуальності та сфери хобі з високими факторними навантаженнями, а цінність сфери сімейного життя – з низьким факторним навантаженням. 5 фактор включив шкали, які свідчать про зниження працездатності студентів з помірною втомою: інформаційне перенасичення, монотонність праці і зниження мотивації діяльності. Він отримав назву “Низька працездатність”. Фактор 6 “Саморозвиток” інтегрував такі цінності: саморозвитку, духовних потреб, особистих досягнення і сфери суспільного життя.

Третя факторна модель була побудована для групи студентів, які наприкінці семестру не відчували хронічної втоми. Це була 6-

факторна модель, яка описала 74,18% від загальної дисперсії емпіричних даних цієї групи досліджуваних (табл. 3). Решта дисперсії не враховувались.

Таблиця 3

**Факторні навантаження для групи не втомлених студентів
(при >,50)**

Фактори	Шкали	Факторні навантаження	Відсоток від загальної дисперсії
Фактор 1 “Визнання у сфері соціальної та фізичної активності”	Цінність креативності	0,517	15,76%
	Цінність соціальних контактів	0,586	
	Цінність власного престижу	0,698	
	Цінність особистих досягнень	0,794	
	Цінність сфери суспільного життя	0,507	
Фактор 2 “Хронічна втома”	Цінність сфери фізичної активності	0,890	14,01%
	Фізіологічний дискомфорт	0,847	
	Зниження загального самопочуття і когнітивний дискомфорт	0,716	
Фактор 3 “Професійно-освітня сфера”	Хронічна втома	0,903	16,47%
	Цінність саморозвитку	0,632	
	Цінність матеріального положення	0,516	
	Цінність сфери професійного життя	0,900	
Фактор 4 “Духовні потреби”	Цінність сфери освіти	0,895	8,75%
	Цінність сфери хобі	0,624	
	Цінність духовних потреб	0,782	
	Цінність збереження власної індивідуальності	0,587	
Фактор 5 “Низька мотивація”	Зниження мотивації діяльності	0,866	8,19%
	Інформаційне перенасичення	0,639	
Фактор 6 “Психологічний стрес”	Цінність сфери сімейного життя	-0,596	11,00%
	Гостра втома	0,685	
	Психологічний стрес	0,802	

Фактор 1 “Визнання у сфері соціальної та фізичної активності” з високими факторними навантаженнями включає такі цінності: креативність, соціальні контакти, власний престиж, особисті досягнення, сфери суспільного життя і фізичної активності. Фактор 2 “Хронічна втома” описує такі шкали, як хронічна втома, фізіологічний дискомфорт і зниження загального самопочуття та когнітивний дискомфорт. Усі шкали – з високими факторними

навантаженнями. Фактор 3 “Професійно-освітня сфера” сформований такими показниками: цінність саморозвитку, матеріального положення, сфери професійного життя, освіти, хобі. 4-й фактор “Духовні потреби” з високими факторними навантаженнями включає цінність духовних потреб і збереження власної індивідуальності. Фактор 5 “Низька мотивація” поєднує з високими факторними навантаженнями зниження мотивації діяльності та інформаційне перенасичення. Останній, 6-й фактор “Психологічний стрес”, інтегрує психологічний стрес і гостру втому з високими показниками факторних навантажень і цінність сфери сімейного життя – з низьким.

Узагальнивши результати кластерного, дисперсійного, кореляційного та факторного аналізів, ми можемо описати особливості термінальних цінностей студентів молодших курсів з різним рівнем хронічної втоми.

Найчастіше до матеріального благополуччя як головного сенсу існування звертаються студенти з *високим рівнем хронічної втоми*, тобто такі, які переживають фізіологічний, когнітивний і емоційний дискомфорт, в яких знижені загальне самопочуття і мотивація діяльності, які відчувають психологічний стрес. Вони прагнуть досягти якомога вищого матеріального положення і готові задля цього виконувати малоцікаву монотонну роботу. Такі студенти переконані у тому, що матеріальний достаток є головною умовою життєвого благополуччя. Тому матеріальний стимул може мотивувати їхню навчальну діяльність.

Порівняно з іншими, для хронічно втомлених студентів значно більшу роль відіграє усе те, що пов'язано із життям їхніх родин. Розв'язанню проблем своєї сім'ї вони приділяють багато уваги і віддають багато сил.

За такими цінностями, як саморозвиток, духовні потреби, креативність, соціальні контакти, власний престиж, особисті досягнення і збереження індивідуальності вони не відрізняються від студентів, які не мають хронічної втоми. Так само між цими двома групами не виявлено відмінностей у значимості таких життєвих сфер: професійне і суспільне життя, освіта, хобі та фізична активність. Цікаво зазначити, що потреба у духовності і креативності для хронічно втомлених студентів реалізується, насамперед, у сфері їхньої фізичної активності.

При зростанні гострої розумової та фізичної втоми в цих студентів знижуватиметься рівень домагань щодо власної освіти і майбутньої професійної діяльності. Ймовірно, це може призвести до внутрішньоособистісного конфлікту, бо саме для цієї групи студентів,

як свідчить факторний аналіз, важливим є визнання результатів їхнього саморозвитку і особистих досягнень у родинному і суспільному житті. Цей конфлікт може спричинити послаблення міжособистісних контактів, що призведе до зростання психологічного стресу хронічно втомлених студентів.

Найменшу роль термінальні цінності, а також сфери професійної діяльності, освіти, сімейного життя, суспільної і фізичної активності та хобі відіграють у житті студентів, які мають *помірну втому*. В структурі спрямованості їхньої особистості важливими виявились цінності соціальних контактів і власного престижу.

Цих студентів характеризує емоційний дискомфорт у сфері освітніх і професійних цінностей. Цей дискомфорт зростає, якщо студенти починають більшу увагу приділяти своєму матеріальному положенню і майбутній професійній діяльності. Більший емоційний дискомфорт пов'язаний також із знеціненням фізичної активності. Студенти з помірною втомою, перш за все, цінують власну унікальність, яку поєднують з прагненням реалізувати свої творчі задуми, уникненням стереотипів, незалежністю від інших людей. При зростанні гострої розумової і фізичної втоми, психологічного стресу вони намагаються насамперед зберегти власну індивідуальність. Загрозою для збереження власної унікальності і можливостей саморозвитку може стати переживання фізіологічного дискомфорту.

Помірно втомлені студенти певну частину свого вільного часу приділяють власним захопленням і хобі, без яких життя вважають неповноцінним. Водночас вони не бачать можливості реалізації зазначених вище цінностей у колі сім'ї. Поле їхньої діяльності – це освітній і професійний простір, особливо, громадські інституції. Саме з останніми вони пов'язують свій саморозвиток, задоволення духовних потреб і особисті досягнення. Зниження працездатності студентів з помірною втомою настає за умови інформаційного перенасичення, монотонності праці і зниження мотивації діяльності.

Характеризуючи студентів, які *не відчувають хронічної втоми*, зазначимо, що їхні термінальні цінності (крім матеріального положення) і значимість життєвих сфер (крім сімейного життя) не відрізняються від тих, що властиві хронічно втомленим студентам. Прагнення реалізувати свій творчий потенціал і встановлювати позитивні взаємовідносини з іншими людьми, отримання схвалення і поваги, а також особисті досягнення ці студенти передусім пов'язують із суспільно-політичною активністю, намагаючись поєднати при цьому інтелектуальну і фізичну діяльність. Шлях до високого матеріального положення вони бачать у саморозвитку і намагаються реалізувати це у професійно-освітній сфері і власних

хобі. Збереження власної індивідуальності досягається за рахунок зростання духовності студентів. За умови інформаційного перенапруження у студентів з низькою хронічною втомою знижується мотивація діяльності.

Якщо у студентів, які відносяться до цієї групи, з'являється гостра розумова і фізична втома, це призводить до психологічного стресу, знецінення вартостей сімейного життя, ігнорування матеріального благополуччя. При цьому може виникнути фізіологічний дискомфорт. Зростання фізичної і соціальної активності призводить до зростання їхнього емоційного дискомфорту.

Висновки. Матеріальні цінності найбільше значення відіграють у житті студентів перших–других курсів, які мають високий рівень хронічної втоми. Тому матеріальна винагорода найбільш дієвою буде саме для цієї групи студентів. Цінність матеріального благополуччя пов'язана для них з прагненням зберегти свою індивідуальність і незалежність від інших. Цінності сімейного життя також виявились домінуючими для хронічно втомлених студентів, порівняно з іншими однокурсниками. У випадку зростання гострої втоми в них знижуватиметься навчальна мотивація і цінність майбутньої професійної діяльності.

Найменше значення термінальних цінностей у сфері освіти, майбутньої професійної діяльності, сім'ї та суспільного життя, сфері хобі та фізичної активності спостерігається у помірно втомлених студентів перших–других курсів. У сфері освітніх і професійних цінностей вони переживають емоційний дискомфорт. Цей дискомфорт збільшується при зростанні цінності матеріального добробуту і зменшенні важливості фізичної активності. При зростанні гострої втоми ці студенти будуть, насамперед, намагатись зберегти свою незалежність від оточуючих, унікальність своєї індивідуальності.

Термінальні цінності студентів перших–других курсів з низьким рівнем хронічної втоми, крім матеріального положення і сімейної сфери, не відрізняються від цінностей хронічно втомлених студентів. Якщо студенти, які не відчувають хронічної втоми, у соціальній сфері прагнуть більш повної реалізації своїх можливостей, намагаючись при цьому зберегти свою незалежність від інших людей, в них може з'явитись почуття емоційного неблагополуччя. Прагнення досягти вищого матеріального положення, як правило, підвищуватиме їхній фізіологічний комфорт.

Список використаних джерел

1. Андреев А.Л. Культурное пространство студента // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 55-65.

2. Астахова В.І. Деякі нові штрихи у соціальному портреті студентства // Проблеми вищої школи. – 1993. – Вип. 78. – С. 65-69.
3. Гаврилук В.В., Трикоз Н.А. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход) // Социологические исследования. – 2002. – № 1. – С. 96-105.
4. Крючков А.И., Крючкова Л.М. Мировоззренческий портрет современного украинского студента // Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка. Вісник ЧДПУ. Серія: Філософські науки. – 2003. – Вип. 20. – С. 71-76.
5. Помиткін Е.О. Проблема розвитку та діагностики духовних ціннісних орієнтацій у старшокласників // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 10. – С. 10-16.
6. Поторій Я. І. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студентів // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 2. – С. 36-39.
7. Синдром хронічної втоми: сучасні погляди і досягнення / Короткий виклад матеріалів симпозиуму [Електронний ресурс] / Короткий виклад Ігоря Тумака // Медицина світу (спеціальний додаток до The American Journal of Medicine, 105(3A). September, 1998). – 1999. – Липень. – С. 359–365. – Режим доступу: http://msvitu.com/files/journal-pdf/7_1/359_365.pdf.
8. Скок М.А. Ціннісні орієнтації особистості сучасного студента // Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка. Вісник ЧДПУ. Серія: Психологічні науки. – 2002. – Вип. 11. – С. 128-132.
9. Rokeach M. The nature of human values. – New York, 1973.

Terminal values of the first–second year's students with different chronic tiredness are investigated. It is revealed that material and family values are the most important for the chronically tired students. There is no difference for other terminal values in comparison with students who have low level of chronic tiredness. It is suggested that terminal values play the least role in moderately tired student's lives.

Keywords: terminal values, chronic tiredness, students.

Отримано: 18.03.2010